

*19. Yüzyılın Sonlarında Sağlık Alanında Modernleşmeye Bir Örnek: Sivas Gureba Hastanesi Projesi**

Gülay YILDIRIM

Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı

E-Mail: gyildirim@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9589-7134

Sarper YILMAZ

Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Plastik ve Rekonstrüktif Cerrahi Anabilim Dalı

E-Mail: sarper@bilkent.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-3078-2264

Faruk ABURŞU

Öğr. Gör. (E), Cumhuriyet Üniversitesi

E-Mail: faruk.abursu@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7116-0963

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24.05.2020 Kabul Tarihi / Accepted: 22.10.2020

* Afyonkarahisar'da 25-29 Ekim 2018'de gerçekleştirilen *II. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi*'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

ÖZ

YILDIRIM, Gülay; YILMAZ, Sarper; ABURŞU, Faruk, **19. Yüzyılın Sonlarında Sağlık Alanında Modernleşmeye Bir Örnek: Sivas Gureba Hastanesi Projesi**, CTAD, Yıl 16, Sayı 32 (Güz 2020), s. 779-796.

19. Yüzyıl'da Osmanlı sağlık sisteminde köklü değişiklikler olmuş, memleketin pek çok yerinde gereksinime yönelik yeni hastaneler inşa edilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerine göre gureba hastanelerinin kurulması ve sürdürülmesine yönelik yazışmaların bazıları hastanenin kurulup faaliyete geçmesiyle sonuçlanmışken, bazıları da akim kalmıştır. Bezmi Âlem Valide Sultan ve İzmir Gureba Hastaneleri dışında konuyu aydınlatacak çapta ayrıntılı çalışmalar bulunmamakla birlikte T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) fonlarında Sivas'ta bir gureba hastanesi yapılmasına dair yazışmalar mevcuttur. Kayıtlara göre Sivas'ta 19. yüzyılın sonlarından itibaren bir gureba hastanesi inşası için yazışmaların yapıldığı, inşaatının 20. Yüzyılın başlarında sürdüğü ve hastaneye bir müdür atandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Sivas Gureba Hastanesi'nin mevcut BOA arşivi belgeleriyle Sivas Kadı Sicilleri ışığında kuruluşu ve faaliyetleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hastane, gureba, 19. yüzyıl, sağlık, Sivas

ABSTRACT

YILDIRIM, Gülay; YILMAZ, Sarper; ABURŞU, Faruk, **An Example of Modernization in the Field of Health at the End of the 19th Century: Sivas Gureba Hospital Project**, CTAD, Year 16, Issue 32 (Fall 2020), pp. 779-796.

Radical changes happened in the Ottoman health system throughout the 19th century and new hospitals were built towards the need in many parts of the country. According to the Ottoman archival documents, while some of the correspondences involving the construction and maintenance of Gureba Hospitals resulted in the establishment and operation of the hospitals, some others turned out to be futile attempts. There were no comprehensive studies other than Bezmi Alem Valide Sultan and Izmir Gureba Hospitals. However, there are correspondences in the Presidency of Republic of Turkey Directory of State Archives Ottoman Archives (BOA) funds related to the construction of a gureba hospital in Sivas. According to the records, it is understood that correspondences were exchanged for the construction of a gureba hospital as from the end of the

19th century in Sivas, that its construction continued in the beginning of the 20th century and that a director was appointed to the hospital. This study investigates the construction and activities of Sivas Gureba Hospital in light of the PMOA documents and Sivas Court Registers.

Keywords: Hospital, gureba, 19th century, Health, Sivas.

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı için her alanında modernleşmenin olduğu bir çağdır. Osmanlı Devleti bir yandan savaşlar, salgın hastalıklar, düşük sosyoekonomik sorunların çözümüyle uğraşırken bir yandan da toplumu ilerideki kuşaklara başarıyla taşıyabilecek önemli adımları da bu yüzyılda atabilmiştir. Sultan III. Selim ile başlayan yenileşme hareketini takiben ilk tıp okulunun açılmasıyla II. Mahmud döneminde sağlıkta modernleşme başlamış; Abdülmecid'in uygulamalarıyla gelişmiş ve II. Abdülhamid döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde yeni sağlık kurumlarının açılması, hekim, cerrah ve eczacı, olmak üzere sağlık çalışanlarının yetiştirilmesi; dünyadaki tıp alanındaki gelişmelerin Osmanlı topraklarında da uygulanması; salgın ve bulaşıcı hastalıklarla bilimsel mücadelenin temellerinin oluşturulması; sağlık alanıyla ilgili yasal düzenlemelerin yapılması ve sosyal yardım kurumlarının kurulması bu ivmeyi artırmıştır. 19. yüzyılın başlarına kadar hastanelerin kurulması çok yaygın olmayıp askerler kışlalarda tedavi edilmekteyken II. Mahmut kışlaların yanına hastanelerin kurulmasını sağlamıştır. Arkasından Gülhane Hastanesi inşa edilmiştir.

Sivas Gureba Hastanesi'nin Kurulmasına Yönelik Hazırlıklar

19. yüzyılda Osmanlı sağlık sisteminde meydana gelen köklü değişiklikler çerçevesinde memleketin pek çok yerinde yeni hastaneler inşa edilmiştir. İlk sivil hastaneler genellikle gureba hastanesi adı altında kurulmuş; bunlar Cumhuriyet döneminde Memleket Hastanesi adını almışlardır. Bunlardan ilki 1837 yılında faaliyete geçen Edirnekapı Gureba Hastanesi olup kısa bir süre hizmet vermişken; ikincisi olan Bezmi Alem Valide Sultan Gureba Hastanesi 1845(47) yılında hizmete girmiştir ve halen hizmet vermeye devam etmektedir. Bunların dışında da devletin hemen her köşesinde birer hastane inşası yönünde çabalar göze çarpmaktadır. Bunların arasında Mekke, Medine, Cidde, Ankara, İzmir, Çankırı, Kayseri, Tokat, Kırşehir, Sivas Gureba Hastaneleri sayılabilir. Bu girişimlerden bazıları hastanenin kurulup faaliyete geçmesiyle sonuçlanmışken, bazıları da akim kalmıştır. Bezmi Alem Valide Sultan ve İzmir Gureba Hastaneleri dışında yapılmış ayrıntılı çalışmalara ulaşılamamıştır. Sivas'ta da bir gureba hastanesi yapılmasına dair yazışmalar T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) kayıtlarında bulunmaktadır. 19.

yüzyılın sonlarından itibaren bu yazışmaların yapıldığı görülmektedir. Sivas Gureba Hastanesi projesi isim değişikliğiyle Sivas Memleket Hastanesi olarak devam etmiştir. Sivas'ta bir Memleket Hastanesi'nin faaliyette olduğuna dair bilgiler 1919 yılı İrade-i Milliye Gazetesi sayılarında mevcuttur. 20. yüzyılın başlarında Sivas Gureba Hastanesi'nin inşaatının sürdüğü, hatta hastaneye bir müdür atandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada mevcut BOA arşivi belgeleriyle Sivas kadı sicilleri ışığında belgelere yansıdığı kadarıyla Sivas Gureba Hastanesi'nin açılışı ve faaliyetleri ele alınmaktadır.

Sivas, Anadolu'da ilk kurulan darüşşifalardan (1217) birisine sahip olmakla birlikte, bu kurumun, en azından bir sağlık kurumu vasfıyla, Osmanlı Devleti'ne intikal etmediği bilinmektedir. Sivas'ın 15. yüzyıl tahrir defterlerinde darüşşifanın harap olduğu ve sultanın emriyle medreseye tahvil edildiği bilgisi mevcuttur.¹ Bu durumu şehir nüfusunun darüşşifanın inşa edildiği 13. yüzyılda oldukça yüksek olmasıyla (40.000-120.000 gibi tahminler var) ve takiben şehrin ticaret yolları dışında kalması sonucunda nüfusunun belirgin bir şekilde düşmesiyle açıklamak mümkündür; zira 1455 yılında 3.000 kişinin altında olan şehir nüfusu, 1929 nüfus sayımında dahi ancak 29.000'dir.²

Sivas'ta da ilk defa bir hastane inşasının dile getirilmesi bir askeri hastane gereksinimi vesilesiyle olmuştur. Dördüncü Ordu Müfettişi Safvet Paşa, 1865 tarihinde bir askeri hastane yapılmasının gerekli olduğunu dile getirmiştir.³ Yazışmalardan anlaşıldığına göre, hastanenin inşa masraflarının Sivas halkı tarafından karşılanması beklenmektedir. Ancak bu girişimin akim kaldığı anlaşılmaktadır; zira 1868 yılında, Hükümet Konağı'nın ön tarafında, atik surun kenarında bir hapisane, zaptiye koğuşu ve hastane yaptırılmasının planlandığı, bunun için de 38.000 kuruş masraf öngörüldüğü; ancak bu meblağın sağlanmasında sorunlar bulunduğu yazışma taslaklarına yansımıştır.⁴

Bu tarihten yaklaşık 23 yıl sonra (1891) Sivas Vilayeti İdare Meclisi'nden Dahiliye Nezaretine Sivas'ta bir hastanenin gerekliliğini açıklayan bir yazıda:

“Vilâyet-i şâhânenin ekserisinde gurebâ hastanesi bulunduğu hâlde Sivas'da öyle bir dâr-ı hayr-ı şifânın bulunmaması cihetiyle ekser mecânin ve mesabîn için bir çok masraflar ihtiyar olunarak vilâyet dâhilinden dersââdete kadar gönderilmekte ve bir takım fukara ve zuafâdan bulunan

¹Sarper Yılmaz, *The Prominent Health Institutions (Darüşşifas) and their Functions in Anatolia from the Turkic Conquest through the Ottoman Era*, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 42-43, 61-62.

²Sarper Yılmaz, “Tıp Tarihi Perspektifinden Sivas Darüssıhası”, *Hayat Ağacı Dergisi*, sayı 33, 2017, s. 45-55.

³T.C. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Sadaret, Mektubi Kalemi Mübimme Odası Belgeleri, BOA. A.MKT.MHM. 330-40, 28 Zilkade 1281/ 25 Nisan 1865.*

⁴*BOA. A.MKT.MHM. 415-7, 8 Rebiyülahir 1285/29 Temmuz 1868.*

gurabâ ve marazânın bir kısmı han ve kahvehâne köşelerinde tedâvi etdirilmekte ise de bu yolda edilen masraftan yine bir fâide görülememekte bulunmuş olduğundan ve burası Bağdad ve dersââdet güzergâhı bulunmak hasebiyle gurebâ kesretli bulunduğundan saye-i merâhim vâye-i hazret-i pâdişâhîde merkez-i vilâyetde yirmi otuz yatak isti'âb edecek sûrette bir gurebâ hastahânesinin lüzum-ı inşâsı belediye meclisinden bâ müzâkere ifâde olunması....”

ifadeleri yer almaktadır.⁵

Yazıda bu hastanenin inşaat masraflarıyla daha sonraki tedarikinin nasıl sağlanacağı konusunda bilgi verilmektedir. Buna göre, hastane inşaatı için 80-90 bin kuruş, idamesi için senelik 40 bin kuruş gereklidir. Gerekli meblağın sağlanması bir defaya mahsus olmak üzere, halkın onayıyla bayramda kesilecek olan kurbanların derileri toplanarak satılacaktır. Buradan elde edilecek gelirin yanında gerek Müslüman gerekse de gayrimüslim tebaadan, hiçbir zorlama olmaksızın kendilerinin içlerinden gelecek verecekleri yardımlar, gerekli masrafların karşılanması için yeterli olacak; hatta geriye bir miktar para da artacaktır. Bu parayla da çarşı ve civarında belediye ait olan boş arsalar dükkânlar yaptırılarak bunun gelirleri hastanenin idamesi sağlanacaktır.⁶ Dâhiliye Nezareti'nden Sivas Vilayeti'ne gönderilen cevabi yazıda Sivas'ta bir hastanenin gerekliliği konusunda şüphe olmadığı belirtilmiş olmakla birlikte, bunun için dikkatli ve ayrıntılı bir hesap-kitap yapılması gerekliliği vurgulanmaktadır. Nezaret, inşaatla başlanmadan önce 1308 (1891) yılına ait kurban derilerinin toplanarak kurulacak bir komisyon marifetiyle bunların satılmasını, bu işlemlerin bir deftere kaydedilerek hastaneye bağış yapacak ahalinin isimleri ve bağış yapacakları miktarının yazılı olduğu bir defterle birlikte kendilerine gönderilmesini talep etmektedir.⁷

Hastanenin Yeri

Fikri Karaman'ın günümüz harflerine aktardığı 1308 Sivas Salnamesi'nde gureba hastanesine ilişkin bir ibare bize inşaatın yeri konusunda bir ipucu vermektedir:

“Şehrimizde gurebaya mahsus hastahane olmamak cihetiyle şifaiye medresesi pişgahındaki arsaya nim kargir olmak üzere bir hastahanenin inşasına bidaa ve mübaşeretle mezkûr hastahanenin kargir amelîyatının emr ü inşasına muvafik olmuşlardır.”⁸

⁵BOA. Şura-yı Devlet, ŞD. 2570-26, 02 Zilkade 1308/9 Haziran 1891.

⁶ Aynı yer.

⁷BOA. Dabîliye Nezareti Mektubi Kalemi, DH. MKT. 1844-72,

⁸Fikri Karaman, *Salname-i Vilâyet-i Sivas (1308-1890)*, Sivaslılar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 52.

Salname 1308 yılına ait olmakla birlikte bu olay için Salname metninde verilen tarih 1303 (1885) yılına aittir. Bu durumda tamamlanıp hizmete girmese de Sivas'ta ilk gureba hastanesinin inşaatına 1885 yılında başladığı ortaya çıkmaktadır. Sivas Numune Hastanesi 1939 Yılığında, hastanenin tarihi konusunda görüşüne başvurulmuş Ziya Başara'nın ifadesi de bu bilgilerle örtüşmektedir. Başara, 1302 senesinde Sırrı Paşa'nın valiliği zamanında hastane olarak yaptırılmış olan ve halen İsmet Paşa İlk Mektebi olarak kullanılan binanın gelirlerin azlığı ve masrafların çokluğu nedeniyle hastane olarak faaliyete geçemediğini söylemiştir.⁹ 1903 yılına ait bir arşiv belgesinde "*halktan toplanan para ile inşa edilecek bir hastane ve daha önce inşasına başlanan ve yarım kalan gureba hastanesi*"nden bahsedilmekte; bunlar için gerekli olan kerestenin ücretsiz olarak verilmesi istenmektedir.¹⁰ Bir diğer salnamedeki bilgilerse durumu biraz daha anlaşılır kılar: 1325 (1907) Sivas Salnamesi'nde Çifte Minareli Medrese'den bahsedilirken, taç kapının iç kısmındaki avlunun bir tarafında birkaç sene önce bir sanayi mektebinin inşa edildiği; ancak bu mektebin açılmadığı ve halen burasının askeri bir kışla olarak hizmet gördüğü yazılıdır.¹¹ Böylece, Çifte Minare avlusunda 1885 yılında gureba hastanesi olarak nim kâgir bir yapının inşasına başladığı, kâgir kısmı tamamlanmışsa da binanın hastane olarak hizmete geçemediği anlaşılmaktadır. Bunun yerine binanın sanayi mektebi olarak kullanılması gündeme gelmiş ancak bu da gerçekleşmemiştir. 1907 yılındaysa bina tamamlanmış olup, askeri kışla olarak kullanılmaya başlayan bu bina 1930'lu yıllarda İsmet Paşa Mektebi olarak görülmektedir. Ancak belge niteliğindeki bir fotoğraf bize bunun öncesinde aynı binada Numune Mektebi isimli bir okulun bulunduğunu göstermektedir.¹² (Bk. *Resim 1*) Gaye-i Milliye Gazetesi'nin bir haberinde 1. İnönü Zaferi nedeniyle Numune Mektebi'nin isminin İsmet Paşa olarak değiştirildiği ve Sivas Valisi Cemal Paşa tarafından İsmet Paşa'ya musanna bir kılıcın gönderildiği bilgisi yer almaktadır.¹³

1903 yılına ait başka bir belgede, ilginç bir şekilde, Sivas Valisi Reşit Akif'in, Dâhiliye Nezaretine Gureba Hastanesi olarak inşa edilen ve tamamlanmasına çalışılan bir bina hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Oldukça büyük olan bu binanın 20-25 yataklı bir hastanenin ihtiyaca cevap vermek için yeterli olduğu; bu nedenle binanın bir kısmının hastane, bir kısmının da sanayi mektebi yapılmasının uygun olduğu hususu dile getirilmektedir. Binanın şimdiki kadarki masrafları halkın yardımlarıyla karşılanmıştır; tamamlanması için gerekli olan bin

⁹Sırrı Alıçlı, *Sivas Numune Hastanesi 1939 yılığ*, İstanbul, 1941, s. 2.

¹⁰BOA. *İradeler, Orman ve Meadin, I.OM. 9-18*, 09 Rebiyülahir 1321/ 5 Temmuz 1903.

¹¹Ebubekir S. Yücel, *Salname-i Vilayet-i Sivas 1325 (1907)*, Buruciye Yayınları, Sivas, 2007, s. 178.

¹²Tekin Şener, kişisel fotoğraf arşivi, tasnifsiz.

¹³*Gaye-i Milliye*, (1337 Rumi), 2, Mart..

lira da yine aynı yardımlarla sağlanacaktır. Her iki kurumun idamelerininse şehir meydanıyla belediye arsaları üzerine yaptırılacak dükkânlardan elde edilecek 300 lira civarındaki gelirin yanı sıra vilayet matbaasından gelecek olan fazla ve geliri bu kurumlara verilmek üzere tertip edilecek olan piyangodan sağlanması planlanmaktadır.¹⁴ Demek ki, bu tarihte, daha önce bir gureba hastanesi olarak planlanarak yapımına başlanmış Çifte Minareli Medrese arsasında bulunan binanın hastane olarak kullanılması düşüncesinden vazgeçilmiş; başka bir mevkide gureba hastanesi inşasına başlanmıştır. Bu bilgi, herhangi bir kaynağa dayandırılmaksızın İsmail Hakkı ve Rıdvan Nafiz'in *Sivas Şebri* adlı eserinde bir cümleyle verilmiştir.¹⁵ Bu kararın ne zaman verilmiş olduğunu tespit etmek için gerekli belgelere ulaşamadık. Her ne kadar 1903 öncesinde bazı arşiv belgeleri inşa edilen bir gureba hastanesine ait bazı bilgiler veriyorlarsa da bunun hangi gureba hastanesi projesi olduğunu net olarak bilmek zordur. Örneğin, 1899 yılında bir gureba hastanesinin inşası için harekete geçilmiş olduğu Sivas Gureba Hastanesi için 1899 yılı Haziran ayında bastırılmış olan iane biletlerinden anlaşılmaktadır. İki ve beş kuruşluk olan bu biletlerin üzerinde şunlar yazılıdır: "*Sivas'ta inşası mukarrer olan gureba hastanesine mahsus iane biletidir*"; "*Merza-i gureba ve fukaranın tedavisine mahsus şu dar-ı hasenat-ı medarın tesisine hizmet ikdam-ı vezâif-i insaniyetden olmağla erbab-ı hamiyet ve fütüvvet bu emr-i hayra iştirake davet olunur.*"¹⁶ (Bk. Resim 2 ve 3)

Yine bir arşiv belgesinde, 1901 yılında Gureba Hastanesi'nin inşaatının başlamış olduğu; kısmen yıkılmış durumda bulunan Şahna Kümbeti'nin taşlarının inşa edilen hastaneye nakli konusunda yapılan yazışmadan anlaşılmaktadır. Bu kümbetin tamiri için 15.000 kuruşa gereksinim olduğu, tarihi bir değer taşımadığı için yıkılarak taşlarının hastaneye nakli, eğer yazılı taşlara rastlanırsa bunların mekteb-i idadi müzesine gönderilmesi şeklinde fikir beyan edilmektedir.¹⁷ Yine aynı yıl Gureba Hastanesi'nin inşaatında çalışırken düşerek ölen Bünyadoğlu Mehmet'in ailesine maaş tahsis edilmesi konusu belgelere yansımıştır.¹⁸ Sivas vilayetinde inşa edilmekte olan Gureba Hastanesi Müdürlüğü'ne 25 Haziran 1902'de Hademe-i Hassa-i Şahane binbaşılığından mütekaat Asım Bey'in, inşaatı hızlandırmak ve malzeme teminini sağlamak üzere 500 kuruş maaş karşılığında atanmasına ilişkin yazışma yapılmıştır.¹⁹ Ancak bu

¹⁴BOA. DH.MKT. 686-45, 16 Muharrem 1321/ 14 Nisan 1903.

¹⁵Rıdvan Nafiz- İsmail Hakkı, *Sivas Şebri*, Haz. Prof. Dr. Recep Toparlı, Seyran Yayınları, Sivas, 2005, s. 128.

¹⁶Talat Öncü Özel Kütüphanesi Mezatlar Bilgi Bankası, <http://oncu.com/mezatlar/index.php>, katalog numaraları 18/1068/4713, 18/1069/4713, (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2018)

¹⁷BOA. DH. MKT. 2519-100, 21 Rebiyülahir 1319/ 7 Ağustos 1901.

¹⁸BOA. DH. MKT. 553-72, 29 Rebiyülahir 1320/ 5 Ağustos 1902.

¹⁹BOA. DH.MKT. 536-72, 2 Rebiyülahir 1320/ 2 Temmuz 1902.

tarihten yaklaşık 4 ay sonra yapılan bir diğer yazışmadan, aynı yılın Ağustos ayında bu göreve tayin edilen Asım Bey'in Ekim ayında vefat ettiği bilgisi edinilmektedir.²⁰ Bu hastanenin büyük bir olasılıkla yapımı yarım kalan ve hastane olarak kullanılmasından vazgeçilen Çifte Minareli Medrese arsasında olan bina değil, ondan sonra planlanan proje olması muhtemeldir.

1325 (1907) Salnamesi'ndeki bilgiler Gureba Hastanesi'nin faaliyete geçmiş olduğunu göstermektedir. Salnameye göre hastanenin ismi Hamidiye Gureba Hastanesi olup kadrosu şu şekildedir: Müdür Nüzhet Bey; Müdür Yardımcısı İsmail Efendi; Tabib Mahmud Efendi; Operatör Hüsrev Efendi; Katip Halil Efendi; Eczacı Ağyazar Efendi²¹

1325 Salnamesi Gureba Hastanesi'nin açılışı için tam olarak 16 Şaban 1322 (26 Ekim 1904) tarihini vermektedir; ancak Kabak yazısında açılan Sına-i Mektebi'nden uzun uzun bahsettiği halde Gureba Hastanesi konusuna kısaca değinmekle yetinmektedir:

“Bu inşaat-ı nafia (Sınai Mektebi kast ediliyor) ber averde-i lisan tebcil olunur ki hatıra Guraba hastanesinin vürudu pek tabiidir. Karşılığı tedarik ve 322/1904 senesi Şabanının on altıncı günü küşad dahi edilmiş olan bu müessese-i hayriyenin şimdi muvakkaten bulundurulduğu mahalden kaldırılarak inşaallah kariben münasib bir mahalde inşa edilecek olan zarif bir daireye nakli mutasavverdir.”²²

Bu ifadeler çok net olmasa da, daha önce hastane için inşa edilen, sonrasında fazla büyük olduğu için Sına-i Mektebi'nin de içine alınması uygun görülen bu bina, sanki daha ziyade Sına-i Mektebi'ne ayrılmış gibidir; zira salnamede Kabak Yazısı'nda açılan Sına-i Mektebi'nden uzun uzun bahsedilirken en sonunda Gureba Hastanesi konusunun kısaca değiştirildiği dikkat çekmekte; hastanenin geçici olarak burada olduğu ve en kısa zamanda uygun bir yere nakledileceği belirtilmektedir. Hastane açılmıştır; kadrosu bellidir; ama bu hastanenin nerede olduğu açık değildir. Bununla birlikte İkdam Gazetesi'nin 7 Eylül 1908 tarihli sayısındaki bir yazı konuyu biraz olsun açıklığa kavuşturmaktadır: Burada Sına-i Mektebi ile Ermeni Eytam Mektebi'nin, Gureba Hastanesi ile de Ermeni Hastanesi'nin birleştirilmesinden bahsedilmekte; bunun tarafların talepleriyle gündeme geldiği belirtilmektedir. Yazıda gerek Ermeni Eytam Hastanesi gerekse İslam Gureba Hastanesi'nin kendilerine özel binalarının bulunmayıp kiralanan hanelerde herhangi bir düzenden mahrum olarak çalıştıkları ve bu nedenle birleştirilmelerinin faydalı olacağı görüşü savunulmaktadır.²³ Bu durum

²⁰BO.A. *Bâb-ı Ali Evrak Odası*, BEO. 1951-146284. 17 Şaban 1320/19 Kasım 1902.

²¹Yücel, *age.*, s. 67.

²²*Age.*, s. 183.

²³*İkdam*, (1326) 21, Mart, s. 3.

Gureba Hastanesi'nin Sına-i Mektebi ile aynı binada olmadığını düşündürmektedir. 1325 Salnamesi'nde Sıcak Çermik'in halkın istifadesine uygun bir hale getirilmesi, bu şekilde bir yandan da bu sayede Sına-i Mektebi ile Gureba Hastanesi'ne gelir sağlanması konusundaki yazışmalardan söz edilmektedir.²⁴ Gerek Sına-i Mektebi gerekse de Gureba Hastanesi'ne akar sağlanması için çoğu Odun Pazarı mevki ve Bağdat Caddesi üzerinde olmak üzere şehrin çeşitli yerlerinde 50'ye yakın dükkân yaptırılmıştır.²⁵

1939 Yılığında Ziya Başara'nın mektuplarına dayandırılarak verilen bilgilerde 1313 senesinde Vali Hacı Hasan Paşa'nın o dönemdeki hastanenin yapıldığı semtin adı olan Kabak Yazısı'nda bir hastane yaptırmaya teşebbüs ettiği ancak bu sırada vefat ettiğinden bunun gerçekleştirilemediği; 1901 senesinde Vali Reşit Paşa'nın yarım kalan bu işi tamamlamak üzere harekete geçtiği ancak onun da bu işi tamamlayamadığı yazılıdır.²⁶ Lakin 1325 (1907) Salnamesi bize Gureba Hastanesi'nin Reşit Paşa zamanında tamamlanarak 1904 yılında faaliyete geçtiğini söylemektedir. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak Sivas Gureba Hastanesi'nin ikinci defa kendisi için planlanan binaya yerleşmediği ancak yine Kabak Yazısı'nda Sına-i Mektebi binasına yakın bir yerde geçici olduğu belli olan bir mekâna yerleştirildiği ve sonrasında benzer bir durumda olan Ermeni Hastanesi ile birleştirildiği anlaşılmaktadır. Vicdan Gazetesi'nin 21 Zilhicce 1327 (10 Ocak 1910) tarihli nüshasında “Guraba Hastanesine lüzum var mıdır” başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Müstehzi bir ifadeyle kaleme alınan yazıda hastanenin içinde bulunduğu durumun iyi olmadığı ve çalışanların maaşlarının ödenememesi nedeniyle kapanacak durumu geldiği vurgulanmaktadır.²⁷ Yine aynı gazetenin 14 Ocak 1910 tarihli sayısındaki yazıdaysa Gureba Hastanesi yararına düzenlenen tiyatro etkinliğinde toplanan paranın bir bölümünün ilgili komisyona vürud etmediğinden bahsedilmektedir.²⁸ Bu tarihten sonra Gureba Hastanesi'nin adına arşiv belgelerinde ve gazetelerde rastlanmamıştır.²⁹

Sonraki yıllarda Kızılırmak Gazetesi'nin 14 Haziran 1914 tarihli bir haberinde yapılacak at yarışları münasebetiyle sanayi mektebiyle yeni yapılan hastanenin isimleri geçmektedir. Yazıda “Beşinci mevkiilerin kapısı yeni yapılan hastane ile Sanayi Mektebinin önünde olacaktır” denilmektedir. Buradaki ifade bu iki

²⁴Yücel, *age.*, s. 154

²⁵*Age.*, s. 183.

²⁶ Alıçlı, *age.*, s. 2-3.

²⁷ Alim Yıldız, *Vicdan Gazetesi [26 Temmuz 1909-31 Ocak 1910] Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, Buruciye Yayınları, Sivas, 2011, s. 190-193.

²⁸ *Age.*, s. 204-205.

²⁹ Gazete arşivlerinin tümüne ulaşmak mümkün olmamıştır. Zaman içinde bu konuda çalışmaların artmasının durumun aydınlanmasına katkı sağlaması beklenir.

binanın hala birbirlerine yakın olduklarını göstermektedir. Aynı gazetenin 28 Haziran 1914 tarihli nüshasında aynı yıl, memleket hastanesinin içinde 15 yataklı bir darülaceze ile 15 yataklı bir Bimarhane teşkil edildiği öğrenilmektedir.³⁰ Kızıllırmak Gazetesi'nin 25 Mart 1915 tarihli nüshasında ise *"iki sene öncesine kadar berbat ve sefil bir halde bulunan memleket hastanesinin bugünkü tertibat ve intizamı ziyaret edenlerin takdir ve şükranına mucip olmaktadır"* yorumu yapılmıştır.³¹ Gazetenin 1 Nisan 1915 tarihli sayısında merkezdeki vilayet hastanesinin sihi açıdan gerekli şartlara sahip olmadığından daha düzgün bir yere taşınarak eksikliklerinin yardımlarla giderilmeye çalışıldığı bilgisi verilmektedir. Ayrıca yeni ve büyük bir memleket hastanesinin inşasına başlanmıştır ve binanın ikinci katına gelinmiştir.³² Ancak aynı tarihlerde başka hastanelerin de adı geçmektedir. Bunlardan birisi Hilâl-i Ahmer Hastanesi'dir, başında Dr. Server Kâmil Bey bulunmaktadır. Gazete haberinden bunun yeni açılan seyyar bir hastane olduğu anlaşılmaktadır. Bu ekipte Op. Dr. Emin Bey'in bulunduğu yazılıdır.³³ Bu arada gündün güne gelişmekte olan Merkez Hastanesi'nden bahsedilmekte, bunun 32 olan yatak sayısının 60'a yükseltilmesinin kararlaştırıldığı bildirilmektedir.³⁴ Bu hastane de 1942-1946 yılları arasında Sivas Askeri Hastanesi'nde cerrahlık ve başhekimlik görevi de yapan Emekli Tabip General Kemal Özbay'ın I. Dünya Savaşı sırasında kurulduğundan bahsettiği Askeri Hastane olmalıdır. Özbay, Doğu cephesinin Erzincan savunma hattının gerisine çekildiği tarihlerde Erzincan Merkez Hastanesi'nin de Sivas'a gelerek kışlalara yerleştiğini; bu vesileyle Sivas'ta farklı pavyonlarda çeşitli hastanelerin vücuda geldiğini yazmaktadır. Bunlardan bir tanesinin Bezirci'deki metruk Ermeni evlerine ve Amerikan hastanesine yerleştiğini, bu hastanelerde Sivaslı Ermeni kadın ve kızları ile sihiye erleri tarafından düzgün bir şekilde yürütüldüğü bilgisini veren Özbay, İstiklal Savaşı sırasında Kabak yazısında da askeri hastane faaliyetinin

³⁰ *"Şehrimizde memleket hastânesinde merbût olmak üzere on beş yataklı bir dârülaceze ile on beş yatak istiâb edecek vü'satte bir bîmârhâne te'sîs edilmiştir. Hiçbir (...) iktidârları olmayan zavallı ve biçâre fikirlerimizi seniyyei himâyetinde muhâfaza edecek olan dârülacezeye pek mühtaç idik. Şimdîye kadar emrazı asabiyye mübtelâlarının tedavisine mahsûs bir yer olmaması da hastaların hissên muhâfaza tedavisini akim bırakverdi. Cisminden değil, insanın en muazzez bir cenâbîri olan dimâğından musâb olan hemsinsimiz bizî en çok rikâkate getirecek felâketçedelerdendir. Bunun için bu kısım hastalar için yapılan müessese en büyük hîdmeti ifâ eder. Her iki te'sîs-i nâfi'i şükran ile karşılıyoruz."* Bk. Sinan Işıldak, R.1330/M.1914 Tarihli Sivas Kızıllırmak Gazetesinin 52-77. Sayıları, Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2014, s. 27, 5.

³¹Bahri Menekşe, *Sivas Kızıllırmak Gazetesinin (27-29, 31-39, 41-52.) Sayılarının Transkribe Edilmesi ve Değerlendirilmesi*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2019, s. 232-233.

³² Menekşe, *age.*, s. 252-253.

³³ *Age.*, s. 214.

³⁴ *Age.*, s. 129-130.

sürdüğünü belirtmektedir.³⁵ Özbay'ın bazı yazılı kaynakları olduğu şüphesiz olmakla beraber bu kaynaklar konusunda kendisi herhangi bir bilgi vermediğinden, bu bilgilerden hangilerinin duyuma bağlı hangilerinin yazılı belgelere dayandığı konusu net değildir. Ancak, Kızıllırmak Gazetesi'nin 3 Aralık 1914 tarihli nüshasında şehirdeki yerleşik Amerikalılar namına iki Amerikalı doktorun (E. Clark, E. Partridge) girişimiyle 25 yataklı bir hastanenin tesis edildiği ve bu hastanenin valinin emri altında bulunduğu haberi vardır. Gazete Amerikalı doktorlara Türk basını adına teşekkür etmektedir.³⁶

İrade-i Milliye Gazetesi'nin 1919 yılındaki bir haberinde, "Emraz-ı Zühreviye Mücadelesi Niçin Unutuldu" başlıklı bir yazıda Memleket Hastanesi'ne 1919 Martı'ndan aynı senenin Ekim ayı sonuna kadar 493 frengi ve 186 belsoğukluğu hastasının başvurduğu bilgisi mevcuttur. Gazetenin 27 Ekim 1919 tarihli baskısında geliri Sivas Memleket Hastanesi'ne bağışlanmak üzere 17 Ekim 1919 Cuma günü bir at yarışı düzenlendiği; yarıştan elde edilen 400 lira gelirin ödülleri düşüldükten sonra geriye kalan kısmının hastaneye verildiği yazılıdır. Aynı gazetenin 14 Eylül 1921 tarihli nüshasında Niğde'nin Bor kazasından olup Sivas'ta dış hekimliği yapan Fevzi Efendi'nin Pazartesi günleri Memleket Hastanesi'nde fakirlerin dişlerini ücretsiz muayene ve tedavi edeceğine dair bir ilan görülmektedir. Gazetenin 13 Mayıs 1920 tarihli sayısında Memleket Hastanesinin mali sorunları dile getirilmektedir. Hastanenin gelirlerini yerel belediye, muhacirin komisyonu ve özel muhasebeden verilen meblağlar ile hastalardan alınan ücretlerin oluşturduğu, ancak bunun yeterli olmayıp arttırılması gerektiği belirtilmektedir.³⁷ Mart 1919 tarihli bir arşiv belgesindeyse Memleket, Gureba ve muhacirin hastanelerinin masraflarının vilayet tarafından karşılanması isteği dile getirilmektedir.³⁸ Görüldüğü gibi, ortada kavram kargaşası göze çarpmaktadır. Gureba hastanesiyle hangi kurumun kastedildiği yoruma açıktır. Bu acaba 1915 yılında açıldığı bahsedilen bimarhane midir? Uzun zamandır adı geçmeyen gureba terimi burada belgeye yansımış olsa da bundan sonra aynı terime bir daha rastlanmamaktadır. Bu nedenle burada bahsi geçen eski gureba hastanesi olmaması gerekir. Muhacirin Hastanesi ise ihtiyaca binaen kurulan seyyar hastane ya da çevreden kiralanmış bazı binalarda verilen sağlık hizmeti olmalıdır. Ancak 1914 yılından itibaren gazete ve arşiv belgelerinde Memleket Hastanesi

³⁵ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt III, II. Kitap, Yörük Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 224-225.

³⁶ Menekşe, *age.*, s. 123.

³⁷ Mehmet Temel, "İrade-i Milliye Gazetesindeki Sağlıkla İlgili Haber, İlan ve Yazılar", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.14, Sayı 7, 2017, s. 1-11.

³⁸BOA. *Dabilye Nezareti Umur-ı Mahalliyeye ve Vilayat Müdürlüğü*, DH. UMVM. 81-5. 26 Cemaziyülahir 1337/29 Mart 1919.

olarak karşımıza çıkan bu kurumun hangi binada yerleşik olduğu net değildir. 1908-1918 yılları arasındaki Sivas yaşantısına dair bir tez hazırlayan Deniz Dölek bu hastanenin Gureba Hastanesi olabileceğini düşünmektedir.³⁹ İttihat ve Terakki döneminde Abdülhamit dönemini hatırlatan hamidiye ve daha eskiye atıf yapan gureba terimlerinin yerine, ülke genelinde memleket hastanesi tabirinin kullanılmaya başladığı görülmektedir.

Şimdiye kadar Sivas hastanelerinin tarihçesine dair yapılmış derlemelerde tekrarlanan bazı bilgileri arşiv belgeleriyle doğrulama imkânı bulunamamıştır. 1939 Yılığında Başhekim Sırrı Bey, çevreden duyduklarına dayanarak Reşit Akif Paşa zamanında Kazancılar mahallesinde muhtelif kira evlerinde hizmet veren bir hastane kurulduğunu aktarmaktadır. Müjgan Üçer bu konaklardan birinin Göğdünlülüğü Konağı olabileceğini belirtmektedir.⁴⁰ Yine, 1912 yılında Muammer Beyin Kabak Yazısı'nda 3 katlı bir hastane binası yaptırdığı ancak burasının hastane olarak kullanılmadığı ve okul olarak hizmet verdiği ve binanın üzerinde kitabesi silinmiş de olsa Memleket Hastanesi ibaresinin okunduğu belirtilmektedir. Asıl hastaneninse Halil Rıfat Paşa zamanında vali konağı olarak kullanılmış bir konakta 25 yataklı olarak açıldığı, daha sonra bu hastanenin Bahtiyar Bostanı'ndaki Amerikan Hastanesi'nin yerine taşındığı tanıklıklara dayanarak ifade edilmektedir. 1924 yılında ise Numune Hastanesi, Amerikan Koleji'nin Höllüklük mevkindeki binasında faaliyete geçmiştir.⁴¹ Sivas Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü yapan Dr. Hasan Tahsin'in 1932 yılında basılan ancak basımından birkaç yıl önce hazırlanmış olduğu anlaşılan eserinde Sivas Numune Hastanesi olarak sunulan fotoğraf Amerikan Koleji'ne ait olan binadır. Burasının Höllüklük mevkinde mürtefi ve havası güzel bir yer olduğu, binanın büyük ve vasi olup iki kat ile bir bodrum ve bir de çatı katından mürekkep olduğu yazılıdır. Ancak kitapta bir de eski Memleket Hastanesi olarak Kabak Yazısı'nda bulunduğu söylenen bir binanın fotoğrafı vardır. Ne yazık ki, bu binalarla ilgili hiçbir tarihi bilgi verilmemiştir.⁴² Bununla birlikte, aynı eserin başka bir yerinde Numune Hastanesi'nin başka bir cepheden fotoğrafı verilerek burasının 1930 yılı Teşrinisani ayında kaza neticesi yandığı bilgisi bulunmaktadır.⁴³

Fahreddin Başel, 1935 tarihli “Sivas Bülteni” adlı eserinde Sivas'taki hastanenin adının 1920'de Memleket Hastanesi, 1924'te de Numune Hastanesi

³⁹Deniz Dölek, *Change and Continuity in the Sivas Province: 1908-1918*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nesim Şeker, Ankara, 2007, s. 9.

⁴⁰Müjgan Üçer, “Sivas'ta 19. Yüzyıldan Günümüze Sağlık Hizmetleri”, *Hayat Ağacı*, Sayı 26, 2014, s. 68-78.

⁴¹Aynı yer.

⁴²Hasan Tahsin, *Sivas Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1932, s. 122-124.

⁴³Age., s. 295.

olduğunu; kurumda Hariciye, Dâhiliye, Göz, Kulak, Nisaiye ve Röntgen şubelerinin olduğunu bildirmekte; hastanenin geçmişiyile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Kitapta hastane binası olarak halen Bezirci Mahallesi'nde Kültür Sanat Evi olarak kullanılan yapının fotoğrafı konulmuştur.⁴⁴ Burası Müjgan Üçer'e göre Bahtiyarbostanı Mahallesi'nde Ülkü İlköğretim Okulu'nun yerindeki günümüze ulaşmayan üç binada hizmet vermiştir.⁴⁵ Neşe Tozkoparan'a göreyse bugünkü Çevre Kültür ve Sanat Evi, eski Amerikan Hastanesi'dir.⁴⁶ Gerek Amerikan Koleji'nin gerekse de eski Amerikan Hastanesi binasının nasıl bir bürokratik işlem sonucunda Numune Hastanesi olduğu net değildir. Ancak Numune Hastanesi'nin 1930 yılına kadar Amerikan Koleji binasında, sonra da eski Amerikan Hastanesi binasında hizmet verdiği tanıklıklarla da sabittir. Numune Hastanesi 1952 yılındaysa Kabak Yazısı semtinde yeni inşa edilen büyük binaya taşınmıştır. Numune Hastanesi, 2015 yılında buradan da taşınmış ve bu tarihi bina 2018'de yıkılmıştır.

Sonuç

Arşiv belgelerine dayanarak Gureba Hastanesi olarak isimlendirilen kurumun tarihçesi kronolojik olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bazı yeni arşiv belgeleri ortaya koymakla birlikte arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar bu konuda yeterli bilgi vermedikleri için bu hastanenin işlevini hatta yerini kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün değildir. Dr. Hasan Tahsin tarafından 1932 yılında yayımlanan Sivas Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası isimli 350 sayfalık eserde Sivas merkezindeki hastanelere yalnızca 4 sayfa ayrılmış ve hastane binalarının geçmişleri hakkında bilgi verilmemiştir. Bu eksiklikleri gidermenin yolu, öncelikle bu konudaki bilgilerimizin noksan olduğunu kabul etmekten geçmektedir. Sağlıkla ilgili hemen hiçbir proje düzenli ve sağlam bir şekilde yürümektedir. Başlanılan işler çoğunlukla yarım kalmış ya hiç tamamlanamamış ya da çok uzun zaman sonra güçlüklerle bitirilebilmiştir. Neredeyse her zaman finansal sorunlar yaşanmış; bunları gidermek için sürekli halktan yardım talep edilmiş; piyangolar, yarışlar düzenlenmiştir. 19. yüzyılın sonlarında başlatılan Sivas Gureba Hastanesi projesi 1904 yılında beklenenin çok altındaki fiziki koşullarda hayata geçirilebilmiştir. Planlanan ilk binanın hastane olmasından vazgeçilerek okul olarak kullanılması yoluna gidilmiştir. İkinci binanın ise fazla büyük olduğu ve bunun bir kısmının hastane için yeterli olduğu gerekçesiyle bir bölümünde Sına-i Mektebi ihdas edilmiş; ancak

⁴⁴ Fahreddin Başel (Sivas Mektupçusu), *Sivas Bülteni*, Kâmil Kitap ve Basımevi, Sivas, 1935, s.150.

⁴⁵ Üçer, *agm.*, s. 68-78.

⁴⁶ Neşe Tozkoparan, *19. Yüzyıl Sonunda Sivas'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, danışman: Selda Kaya-Kılıç, 2014, s. 167; "Sivas Amerikan Hastanesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt 28, Sayı14, 2014, s. 81-102.

sonrasında binanın tümü bu mektebe tahsis edilmiştir. Bu nedenle 1325 Salnamesi'nde Sına-i Mektebi uzunca anlatılırken “*Bu inşaat-ı naflia (Sınai Mektebi kast ediliyor) ber averde-i lisan tebcil olunur ki hatıra Guraba hastanesinin vürudu pek tabiidir*” şeklinde bir atıf yapılmaya ihtiyacı hissedilmiştir. Gerek salnamede açılmış olan hastanenin geçici olarak burada bulunduğu vurgulanması gerekse de daha sonraki gazete haberlerinde hastanenin durumunun iyi olmadığı ve müstakil bir binasının bulunmadığı ifade edilmesi; hastanenin çadır veya benzeri derme çatma bir mekânda hizmet verdiği hissini uyandırmaktadır. Ancak 1914 ve 1915 tarihli gazete haberleri hastanenin daha düzgün bir yere taşındığını ve daha iyi durumda olduğunu düşündürmektedir; ancak bunlarda yer bilgisi bulunmamaktadır. Sivas Numune Hastanesi'nin güncel internet sitesinde Memleket Hastanesi'nin 1913 yılında Ermeni Hastanesi ile birleştirilerek Amerikan Hastanesi olarak kullanılan binaya geçtiği bu binanın da 1932'de yandığı yazılıdır.⁴⁷ Oysa, yangın 1930 yılında olmuştur, Sivas Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası adlı kitapta hastanenin resmi olarak Amerikan Koleji binası gösterilmektedir.⁴⁸ (Bk. *Resim 4*) Bundan sonra Numune Hastanesi bugünkü Çevre Kültür ve Sanat Evi'nin olduğu binaya taşınmıştır. Gerek 1932 tarihli Sivas Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası isimli eserde gerekse de 1935 tarihli Sivas Bülteni'nde hastanelerin tarihçesine neredeyse hiç değinilmemiş olması dikkat çekicidir. Aynı durum, 1941 yılında basılan Sivas Numune Hastanesi 1939 Yıllığı için de geçerlidir. Bu eserlerde hastanelerin 20-25 yıl öncesine dair, üstelik de o dönemlere bizzat tanık olanlar hayattayken dahi nedense son derece yüzeysel ve hatta çelişkili bilgiler verilmiştir. Bu da bugünkü bilgilerimizin yetersiz olmasına yol açmaktadır. Arşiv belgelerinin genelde yetersiz kaldığı bu durumda gazete arşivlerinin titiz bir şekilde incelenmesi ve hatıratların değerlendirilmesi, yabancı misyon belgelerine ulaşılması büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Osmanlı Arşini (BOA)*

Bâb-ı Ali Evrak Odası, BEO. 1951-146284.

Dabilye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 1844-72, DH.MKT. 686-45, 536-72, 553-72, 2519-100.

Dabilye Nezâreti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM.) 81-5.

İradeler, Orman ve Meadin (I.O.M.), 9-18.

⁴⁷Sivas Numune Hastanesi Resmi Web Sitesi,

<https://sivasnumunedh.saglik.gov.tr/TR,127963/tarihce.html>, (Erişim Tarihi: 8 Temmuz 2020).

⁴⁸Tahsin, *age.*, s. 124.

Sadaret, Mektubi Kalemi Mühimme Odası Belgeleri (A.MKT.MHM.), 330-40, 415-7.
Şurayı Devlet Evrakı (ŞD.), 2570-26.

Sürelî Yayınlar

Gaye-i Milliye

İkdam

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

ALIÇLI Sırrı (1941) *Sivas Numune Hastanesi 1939 Yılığ*, İstanbul.

BAŞEL Fahreddin (1935) (Sivas Mektupçusu), *Sivas Bülteni*, Kamil Kitap ve Basımevi, Sivas.

DÖLEK Deniz (2007) *Change and Continuity in the Sivas Province: 1908-1918*, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

İŞILDAK Sinan (2014) *R.1330/M.1914 Tarihli Sivas Kızılırmak Gazetesinin 52-77. Sayıları*, Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Hikmet Yılmaz, Sivas.

KARAMAN Fikri (2001) *Salname-i Vilayet-i Sivas 1308/1890*, Sivasslılar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul.

MENEKŞE Bahri (2019) *Sivas Kızılırmak Gazetesinin (27-29, 31-39, 41-52.) Sayılarının Transkribe Edilmesi ve Değerlendirilmesi*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas.

ÖZBAY Kemal (1981) *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt III, II. Kitap, Yörük Kitabevi, İstanbul.

TAHSİN Hasan (1932) *Sivas Vilayeti Sıhhi ve İctima-i Coğrafyası*, Hilal Matbaası, İstanbul.

TEMEL Mehmet (2017) İrade-i Milliye Gazetesindeki Sağlıkla İlgili Haber İlan ve Yazılar, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 14, Sayı. 7, s. 1-11.

TOZKOPARAN Neşe (2014) *19. Yüzyıl Sonunda Sivas'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

----- (2014) Sivas Amerikan Hastanesi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 14, s. 81-102.

ÜÇER Müjgan (2014) Sivas'ta 19. Yüzyıldan Günümüze Sağlık Hizmetleri, *Hayat Ağacı*, S. 26, s. 68-78.

YILDIZ Alim (2011) *Vüdan Gazetesi [26 Temmuz 1909-31 Ocak 1910] Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, Buruciye Yayınları, Sivas.

YILMAZ Sarper (2013) *The Prominent Health Institutions (Darüşşifas) and their Functions in Anatolia from the Turkic Conquest through the Ottoman Era*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

----- (2017) Tıp Tarihi Perspektifinden Sivas Darüşşifası, *Hayat Ağacı Dergisi*, S. 33, s. 45-55.

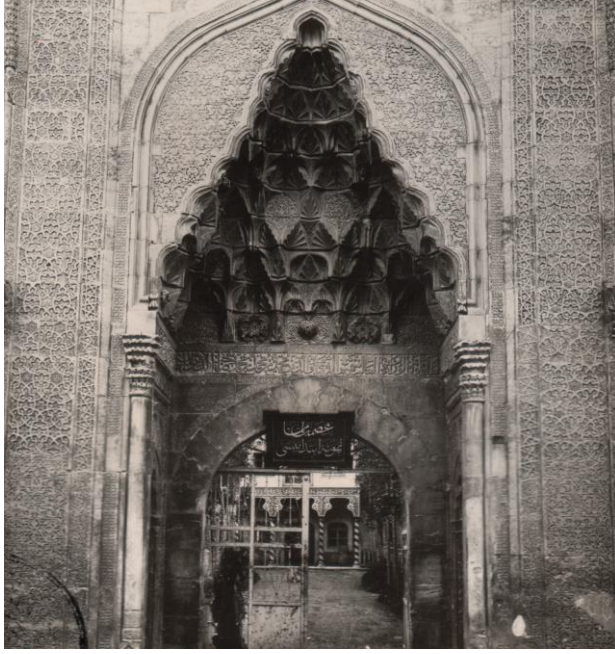
YÜCEL Ebubekir (2007) *Salname-i Vilayet-i Sivas 1325/1907 Sivas İl Yıllığı*, Buruciye Yayınları, Sivas.

İnternet Kaynakları

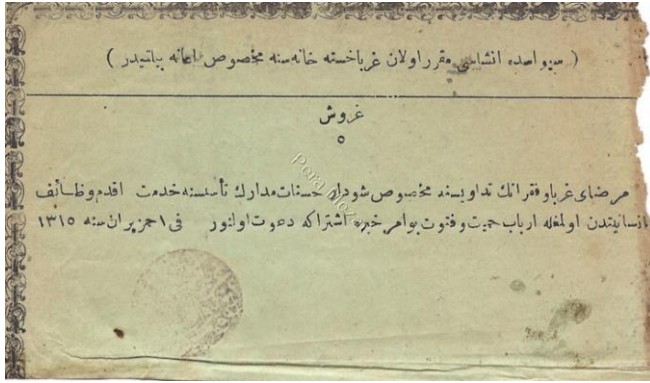
Talat Öncü Özel Kütüphanesi Mezatlar Bilgi Bankası,
<http://oncu.com/mezatlar/index.php>, katalog numaraları 18/1068/4713, 18/1069/4713, (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2018)

Sivas Numune Hastanesi Resmi Web Sitesi,
<https://sivasnumunedh.saglik.gov.tr/TR,127963/tarihce.html>, (Erişim Tarihi: 8 Temmuz 2020)

Ekler

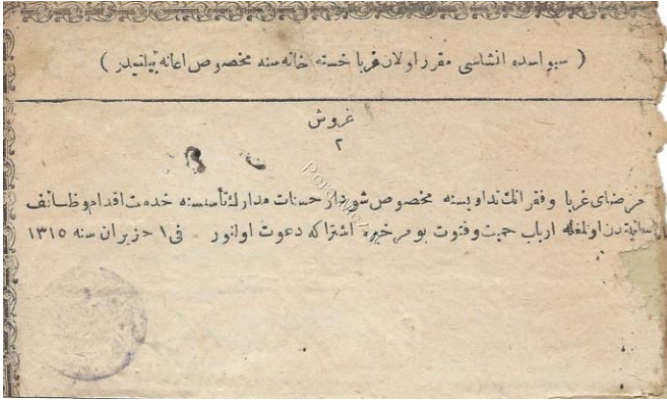

Resim 1. - Tekin Şener, kişisel fotoğraf arşivi, tasnifsiz

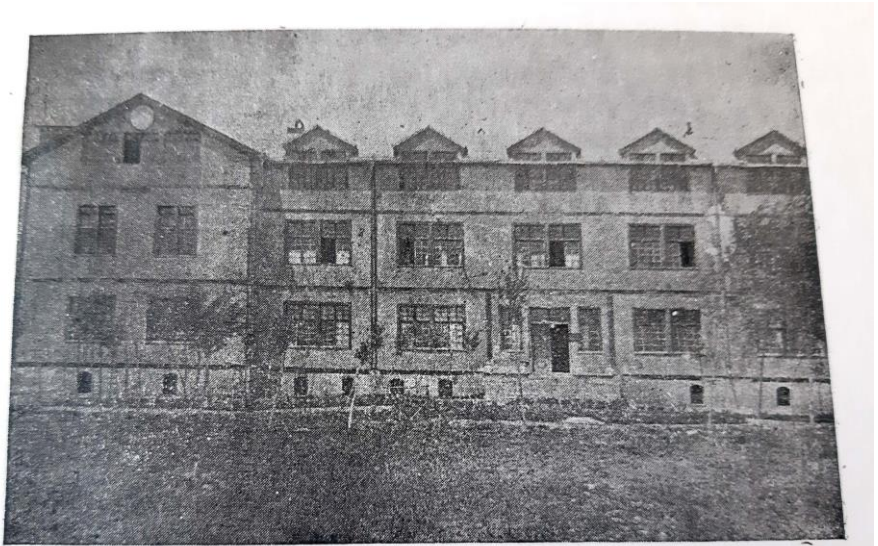
Resim 2 – İane bileti

Talat Öncü Özel Kütüphanesi Mezatlar Bilgi Bankası

Resim 3 - İane bileti

Talat Öncü Özel Kütüphanesi Mezatlar Bilgi Bankası

Nümune hastahanesinin cepheden görünüşü
(1930 Teşrinisani ayında kaza neticesi yanmıştır)

Resim 4 - Amerikan Koleji binası

Tahsin, *age.*, s. 124.